अष्टमः पाठः

नीतिश्लोकाः

(कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य)

(नीतिश्लोक जीवन को सुचारु रूप से चलाने की प्रेरणा देते हैं । संस्कृत में यद्यपि अनेक काव्यों में प्रसङ्गवश नीतिश्लोक आये हैं जैसे रामायण, महाभारत, पञ्चतन्त्र, कालिदास के काव्य आदि में। तथापि कुछ ऐसे संग्रहग्रन्थ हैं जहाँ केवल नीतिश्लोक ही संकलित हैं । जैसे नीतिशतक, चाणक्यनीतिदर्पण इत्यादि । चाणक्यनीतिदर्पण यद्यपि कूटनीतिज्ञ चाणक्य के नाम से प्रचलित है किन्तु यह अनेक कालों में रचे गये नीतिश्लोकों का संकलन है । इनकी भाषा अत्यन्त सरल है, लगभग बोलचाल की संस्कृत भाषा है । इस पाठ में इसी ग्रन्थ से श्लोक दिये गये हैं।)

1. कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना के न पीडिताः ।
 व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरन्तरम् ।।(3.1)
2. आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषणम् ।
 सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।। (3.2)
3. अधमा धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ।। (8.1)

4. विद्वान् प्रशस्यते लोके विद्वान् सर्वत्र गौरवम् ।
विद्यया लभते सर्व विद्या सर्वत्र पूज्यते ।। (8.20)

5. दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
शास्त्रपूतं वदेद्वाक्यं मन:पूतं समाचरेत् ।। (10.2)

6. अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वत: ।
नित्यं सन्निहितो मृत्यु: कर्त्तव्यो धर्मसंग्रह: ।। (12.12)

7. जलबिन्दुनिपातेन क्रमश: पूर्यते घट: ।
स हेतु: सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ।। (12.22)

8. यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम् ।
तथा यच्च कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ।। (13.15)

शब्दार्थ:

कस्य = किसका / की / के

कुले = वंश/ खानदान में

व्याधिना = रोग से

केन = किससे, किसके द्वारा

सौख्यम् = मित्रता, दोस्ती

आचार: = चाल-चलन

कुलमाख्याति (कुलम् + आख्याति) = वंश को बताता है

सम्भ्रम : = आदर, श्रद्धा, व्याकुलता

वपु: = शरीर

अधमा: = नीच लोग

महताम्	=	महान् व्यक्तियों का/ की/ के
प्रशस्यते	=	प्रशंसित होता है
लोके	=	संसार में
गौरवम्	=	महत्त्वपूर्ण
पूज्यते	=	पूजी जाती है
अनित्यानि	=	अस्थायी, अस्थिर
विभवो (विभवः)	=	धन-सम्पत्ति, ऐश्वर्य
शाश्वतः	=	स्थायी, सदा रहने वाला
सन्निहितो (सन्निहितः)	=	समीप
कर्त्तव्यो (कर्त्तव्यः)	=	करने योग्य, करना चाहिए
धर्मसंग्रहः	=	धर्म का संचय, धार्मिक कार्य
पूर्यते	=	पूरा होता है, भरता है
हेतुः	=	कारण
सर्वविद्यानाम्	=	सभी विद्याओं का/ की/ के
धेनुसहस्रेषु	=	हजारों गायों में
वत्सो (वत्सः)	=	बछड़ा
मातरम्	=	माता को, माँ के पास
कृतम्	=	किया गया
कर्तारमनुगच्छति (कर्तारम् + अनुगच्छति)	=	कर्ता के पीछे जाता है

दृष्टिपूतम्	=	आँखों से पवित्र अर्थात् अच्छी तरह देखा गया
न्यसेत्	=	रखना चाहिए
पादम्	=	पैर
वस्त्रपूतम्	=	कपड़े से पवित्र किया हुआ अर्थात् छना हुआ
पिबेज्जलम् (पिबेत् + जलम्)	=	जल पीना चाहिए
शास्त्रपूतम्	=	शास्त्रों द्वारा पवित्र किया गया अर्थात् शास्त्रसम्मत
मन:पूतम्	=	मन से पावन किया गया अर्थात् मन से सोचा गया
समाचरेत्	=	आचरण करना चाहिए

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः/ पदविच्छेदः

नास्ति	=	न + अस्ति	(दीर्घसन्धिः)
वपुराख्याति	=	वपुः + आख्याति	(विसर्गसन्धिः)
पिबेज्जलम्	=	पिबेत् + जलम्	(व्यञ्जनसन्धिः)
वदेद्वाक्यम्	=	वदेत् + वाक्यम्	(व्यञ्जनसन्धिः)
नैव	=	न + एव	(वृद्धिसन्धिः)
यच्च	=	यत् + च	(व्यञ्जनसन्धिः)
कुलमाख्याति	=	कुलम् + आख्याति	
देशमाख्याति	=	देशम् + आख्याति	
स्नेहमाख्याति	=	स्नेहम् + आख्याति	
कर्तारमनुगच्छति	=	कर्तारम् + अनुगच्छति	

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

आख्याति	=	आ + √ख्या लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
इच्छन्ति	=	√इष् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रशस्यते	=	प्र + √शंस् + यक् (कर्मवाच्यम्), प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
लभते	=	√लभ् आत्मनेपदम्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
पूज्यते	=	√पूज् +यक् (कर्मवाच्यम्), प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
न्यसेत्	=	नि + √अस् विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
पिबेत्	=	√पा (पिब्), विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
वदेत्	=	√वद् विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
समाचरेत्	=	सम् + आ +√चर् , विधिलिङ्लकारः,प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
कर्त्तव्यः	=	√कृ + तव्यत्, पुंल्लिंगम्, एकवचनम्
पूर्यते	=	√पृ + यक् (य) कर्मवाच्यम्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
अनुगच्छति	=	अनु + √गम् (गच्छ्) लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **पाठे दत्तानां पद्यानां सस्वरवाचनं कुरुत ।**
2. **अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत –**

   आख्याति, वपुः, इच्छन्ति, महताम्, अनित्यम्, निपातेन, अनुगच्छति, वत्सः ।
3. **निम्नलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं सन्धिं वा कुरुत –**

   नैव, वपुराख्याति, पिबेज्जलम्, वदेद्वाक्यम्, यत् + च, न्यसेत् + पादम्

लिखितः

4. एकपदेन उत्तरत -

(क) विद्वान् कुत्र प्रशस्यते ?

(ख) के धनम् इच्छन्ति ।

(ग) महतां धनं किमस्ति ?

(घ) धेनुसहस्रेषु वत्सः कुत्र गच्छति ?

(ङ) वस्त्रपूतं किं पिबेत् ?

5. अधोलिखितेषु पदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं वचनं च लिखत -

	पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा-	लोके	सप्तमी	एकवचनम्
	निपातेन	....	....
	धनस्य	....	....
	महताम्	....	....
	व्याधिना	....	....
	कुले	....	....
	मातरम्	....	....
	मानः	....	....

6. **अधोलिखितानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत -**

विद्वान्, आख्याति, व्यसनम्, पूज्यते, घटः, वत्सः, लभते ।

7. **उचितकथनानां समक्षम् 'आम्', अनुचितकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-**

यथा - आचारः कुलं न आख्याति न

(क) विद्या सर्वत्र पूज्यते । ☐

(ख) दृष्टिपूतं पादं न न्यसेत् । ☐

(ग) सर्वे व्याधिना पीडिताः भवन्ति । ☐

(घ) अधमाः मानम् इच्छन्ति । ☐

(ङ) मध्यमाः केवलं धनम् इच्छन्ति । ☐

(च) शरीरम् अनित्यं भवति । ☐

8. **अधोलिखितानि पदानि निर्देशानुसारं परिवर्तयत -**

यथा- दोषः (षष्ठी - एकवचने) - दोषस्य

(क) विद्या (द्वितीया - द्विवचने) ....

(ख) विद्वान् (तृतीया - द्विवचने) ....

(ग) जलम् (सप्तमी - बहुवचने) ....

(घ) भोजनम् (चतुर्थी - एकवचने) ....

(ङ) माता (पञ्चमी - बहुवचने) ....

9. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत –

दोष:, सौख्यम्, उत्थानम्, विद्या, मानम्, नित्यम्, अधम:

10. लङ्लकारे परिवर्तनं कुरुत –

	लट्लकार:		**लङ्लकार:**
यथा–	गज: धावति।	–	गज: अधावत् ।
(क)	वत्स: दुग्धं पिबति।	–	.... ।
(ख)	शरीरं नित्यं न अस्ति।	–	.... ।
(ग)	दुग्धं श्वेतं भवति।	–	.... ।
(घ)	स: विद्यालये पठति।	–	.... ।
(ङ)	ते गृहं गच्छन्ति ।	–	.... ।
(च)	बालकौ हसत: ।	–	.... ।
(छ)	त्वं किं वदसि ?	–	.... ?

11. मञ्जूषात: पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

अधम:, उत्तम:, मध्यम:, आचार:, कर्त्तव्य:, घट:, अनुगच्छति ।

(क) .... मानम् इच्छति ।

(ख) .... धनम् इच्छति ।

(ग) जलबिन्दुनिपातेन .... पूर्यते ।

(घ) त्वया धर्मसंग्रह: .... ।

(ङ) कृतं कर्म कर्तारम् .... ।

(च) .... धनं मानं च इच्छति ।

(छ) .... कुलम् आख्याति ।

12. वचनपरिवर्तनं कुरुत –

	एकवचनम्		द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	गच्छति	–	....	....
(ख)	अभवत्	–	....	....
(ग)	अस्ति	–	....	....
(घ)	धनस्य	–	....	....
(ङ)	विद्या	–	....	....
(च)	धनाय	–	....	....

13. समानार्थकानि पदानि मेलयत–

(क)	विद्वान्	–	कारणम्
(ख)	वपुः	–	कुम्भः
(ग)	हेतुः	–	वित्तम्
(घ)	घटः	–	तोयम्
(ङ)	धनम्	–	शरीरम्
(च)	जलम्	–	विज्ञः
(छ)	गृहम्	–	हस्ती
(ज)	गजः	–	सदनम्

योग्यता-विस्तारः

पाठ से सम्बद्ध

जीवन के संतुलित तथा बुद्धिमत्तापूर्वक संचालन के लिए नीति का महत्त्व है । नीति मानव को उन्नत करती है - नयति उन्नतिं नीतिः । प्रस्तुत पाठ में आचार्य चाणक्य के प्रसिद्ध ग्रन्थ से जो नीतिश्लोक लिए गये हैं उनमें बहुमूल्य जीवनदर्शन निहित है । उन्हें क्रमशः देखें -

श्लोक 1 : दु:ख के समय आश्वासन प्राप्त करना - कोई सदा सुखी नहीं रहता ।

श्लोक 2 : इसमें विभिन्न पदार्थों का कार्यकारण-सम्बन्ध दिया गया है । जैसे - आचरण देखकर किसी के वंश का ज्ञान, भाषा देखकर उसका मूलनिवासस्थान जानना, श्रद्धा देखकर स्नेह को समझना, शरीर देखकर किसी के खान-पान का अनुमान करना ।

श्लोक 3 : उत्तम, मध्यम, अधम व्यक्तियों का अन्तर उनकी कामना से प्रकट होता है कि वे धन या सम्मान या दोनों चाहते हैं ।

श्लोक 4 : विद्या और विद्वान् की महत्ता का निरूपण ।

श्लोक 5 : अपने दैनिक कार्यों में पवित्र करने वाले पदार्थों का परिचय । जैसे- पदविन्यास में दृष्टि का महत्त्व है तो आचरण में मन का महत्त्व है । पूत (पवित्र किया हुआ) का लक्ष्यार्थ सभी स्थितियों में पृथक्-पृथक् है। जैसे- दृष्टिपूत का अर्थ है- **ठीक से देखकर, वस्त्रपूत का अर्थ है**- कपड़े से छानकर, शास्त्रपूत का अर्थ-शास्त्र से विचार करके और मन:पूत का अर्थ है - मन में समझकर ।

श्लोक 6 : संसार की अनित्यता और धर्म की नित्यता का अन्तर यहाँ दिखाया गया है । महाभारत का एक श्लोक इस विषय में उदाहरण-योग्य है -

न जातु कामान् न भयान्न लोभात् ।
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।।

धर्मो नित्यः सुखदु:खे त्वनित्ये ।

जीवो नित्यः हेतुरस्य त्वनित्यः ।।

श्लोक 7 : धर्म और धन का संग्रह क्रमशः धैर्यपूर्वक होता है, उतावलेपन से नहीं ।

श्लोक 8 : कर्म का फल अवश्य मिलता है चाहे कोई कहीं भी हो ।

व्याकरण से सम्बद्ध

यहाँ कुछ प्रमुख अव्ययों के अर्थ प्रयोगसहित अतिरिक्त ज्ञान के लिए दिये जाते हैं ।

कालवाचक अव्यय

सर्वदा, निरन्तरम् = हमेशा, सदा। **छात्रः सर्वदा/निरन्तरं विद्याभ्यासं करोति।**

सम्प्रति, अधुना, इदानीम् = इस समय । **सम्प्रति / अधुना / इदानीं गृहं गन्तुं वयम् उत्सुकाः स्मः ।**

ह्यः = बीता हुआ कल । **ह्यः अस्माकं गृहे कः आगतः ?**

श्वः = आने वाला कल । **श्वः मम पिता नगरं गमिष्यति ।**

अद्य = आज । **अद्य कः दिनाङ्कः अस्ति ?**

सायम् = शाम । **सायम् उद्यानस्य भ्रमणं करणीयम् ।**

चिरम् = देर तक । **अध्यक्षः सभायां चिरं तिष्ठति ।**

कदा = कब (कस्मिन् काले)। **त्वं पाटलिपुत्रं कदा गमिष्यसि? बालकः कदा पुस्तकं पठति ?**

यदा, तदा = जब, तब । **यदा मेघः गर्जति तदा मयूरः नृत्यति ।**

ऐषमः = इस वर्ष (अस्मिन् वर्षे)। **ऐषमः वर्षा पर्याप्ता न आसीत् ।**

प्रकारवाचक अव्यय :

शनैः, शनैःशनैः = धीरे-धीरे । **वृद्धः शनैः / शनैः शनैः चलति ।**

भूयः, मुहुः, पुनः = फिर । **शिक्षकः भूयः/ मुहुः / पुनः वर्गम् आगच्छति।**

मुहुर्मुहु : = बार-बार (पुनः पुनः) । **मशकः मुहुर्मुहुः दशति ।**

यथा, तथा = जिस प्रकार, उसप्रकार । **त्वं यथा करोषि तथा फलं भवति ।**

कथम् = किस प्रकार, कैसे, क्यों । **त्वं कथं गमिष्यसि, यानेन पदातिः वा ?**

इत्थम्, एवम् = इस प्रकार (अनेन प्रकारेण) । **इत्थं शिक्षकः कथं मां ताडयति ? सः अस्मान् पाठयति ।**

सम्यक् = अच्छी तरह । **त्वं सम्यक् जानासि यत् अहं न गतः ।**

कदाचित् = कभी, शायद । **स कदाचित् अत्र आगतः आसीत् ।**

कदाचिदपि = कभी भी । **तत्र अहं कदाचिदपि न गतः ।**

QQQ